

W SDRUŽENÍ
Písek

PŘÍRUČKA PRO WALDORFSKÉ NOVÁČKY

vydalo
W sdužení Písek z.s.
Květen 2021

Obsah

HISTORIE WALDORFSKÉHO ŠKOLSTVÍ	4
Ve světě.....	4
V České republice	4
V Písku	4
VELMI STRUČNÝ SLOVNÍK NEZBYTNÝCH POJMŮ	5
Epochy	5
Eurymie.....	5
Formy	6
Chirofonetika.....	7
Sedmiletí	7
NAŠE DĚTI	8
Principy waldorfské pedagogiky.....	9
Rozvržení dne v MŠ.....	10
Organizace výuky v ZŠ.....	10
Epochové předměty.....	11
Psaní a čtení.....	11
Epochové sešity.....	12
Řemesla a pracovní činnosti	12
Umělecké činnosti	13
Rytmus	13
Jazyky	13
Počítače a informatika	14
Hodnocení.....	15
ZPŮSOBY ŘEŠENÍ NÁROČNÝCH SITUACÍ	16
Hlavních cíle ŠPP jsou následující:.....	16
DUCHOVNÍ STRÁNKA	18
NAŠI RODIČE	18
Práce	18
Organizace akcí.....	19
Každý někdy začínal	19
Třídní schůzky.....	19
Vzdělávání rodičů	19
W SDRUŽENÍ	20
Sociální fond.....	20
ANTHROPOSOFOCKÉ OKÉNKO	21
Rudolf Steiner.....	21
DOPORUČENÁ LITERATURA	22
webové odkazy:	23

Úvodem

Tuto příručku sepsali rodiče žáků waldorfské školy a školky v Písku pro jiné rodiče. Je psána z pohledu rodičů, ne učitelů, a nemá ambice být odborným textem.

Reflektuje pouze skutečnosti týkající se waldorfské školy a školky v Písku. Na jiných školách může být situace odlišná.

CÍLEM PŘÍRUČKY JE:

- 1) informovat rodiče, kteří o nástupu svých dětí do waldorfské školy nebo školky teprve uvažují – ať již jako první školkáčci, předškoláci či přestupující z jiných škol
- 2) pomoci uchopit principy, hlavní myšlenky waldorfské pedagogiky a rytmus školy a školky
- 3) připravit na to, co děti a rodiče v průběhu školního roku a celé předškolní a školní docházky čeká
- 4) pomoci i členům širší rodiny pochopit, že waldorfský systém podporuje vzdělání, inteligenci a kreativitu dětí a rozptýlit jejich pochybnosti
- 5) ukázat, že děti získají plnohodnotné vzdělání, a díky odlišnému způsobu výuky také další kvality navíc.

PODĚKOVÁNÍ

Děkujeme všem rodičům, kteří se na přípravě příručky podíleli, ať už tvorbou textů či ti opravdu začínající svými podněty a otázkami a následným připomínkováním.

Přínosem bylo také sdílení zkušeností a vzájemné tříbení názorů. Děkujeme učitelům ZŠ Svobodná i MŠ Sluníčko v Písku, kteří připomínkovali pedagogické pasáže.

Inspirací byla též plzeňská příručka a brněnská brožura, jejímž autorům také děkujeme.

HISTORIE WALDORFSKÉHO ŠKOLSTVÍ

VE SVĚTĚ

První školu podle principů rakouského filosofa Rudolfa Steinera založil v roce 1919 průmyslník Emil Molt v německém Stuttgartu pro děti zaměstnanců své továrny Waldorf-Astoria.

V uplynulých šedesáti letech zaznamenalo waldorfské školství podstatný nárůst. V roce 2019, kdy jsme slavili 100. výročí vzniku waldorfské pedagogiky, je po celém světě ve 100 zemích cca 1100 škol a 2000 školek a mnoho dalších iniciativ. Je to tak nejrozšířenější alternativní pedagogika na světě. O univerzalitě tohoto pedagogického směru svědčí také to, že své příznivce nachází na všech pěti kontinentech.

Nejsilněji je zastoupena Evropa s více než 60 % všech waldorfských škol, z nichž přibližně třetina je v Německu, a Severní Amerika, kde se nachází 15% škol.

V ČESKÉ REPUBLICĚ

První základní waldorfské školy v tehdejším Československu mohly začít vznikat až po změně politického systému v listopadu 1989. V letech 1990–1992 bylo založeno prvních šest škol (v Písku, Příbrami, Ostravě, Praze, Semilech a Pardubicích).

Postupem času vznikaly další a roku 1996 byl schválen jejich vzdělávací program. Školy se sdružují v Asociaci waldorfských škol a v Asociaci waldorfských mateřských škol. V současné době je v ČR 10 samostatných školek a několik dalších s waldorfskými třídami, a také mateřská centra a kluby, 15 základních škol a 3 školy s waldorfskými třídami, jedna speciální škola a 5 škol středních – lyceí.

V PÍSKU

Základní škola Svobodná v Písku zahájila svoji činnost ve školním roce 1990/91. Stala se tak první školou v dějinách tehdejšího Československa, která začala pracovat na principech waldorfské pedagogiky. Na založení školy se podíleli nad-

šenci z řad rodičů, učitelů, ale i státních a městských úředníků. V průběhu doby sídlila škola na Hradišti, ve Smrkovicích a v budově dnešní školky v ulici Dr. M. Horákové. V roce 2007 se škola přestěhovala do objektu ZŠ T. Šobra. Tato škola měla dostatek volné prostorové kapacity a zřizovatel Město Písek proto rozhodl o hospodárném využití velkého objektu. Waldorfská škola funguje v tomto objektu jako samostatný subjekt.

Svobodná mateřská škola „Sluníčko“ vznikla na podzim roku 1991 jako jednotřídní a byla první mateřskou školou s waldorfskou pedagogikou v České republice.

Celou dobu se potýkala s převisem neumístěných dětí, proto byla v září 2003 otevřena další třída s waldorfskou pedagogikou v budově 16. MŠ Logry. V roce 2004 byla MŠ včleněna do nového právního subjektu: Základní škola Svobodná.

Až ve školním roce 2009/2010 se obě třídy WMŠ sestěhovaly do nově zrekonstruované budovy v ulici Dr. M. Horákové 1720, kde máme nyní k dispozici 4 třídy.

VELMI STRUČNÝ SLOVNÍK NEZBYTNÝCH POJMŮ

EPOCHY

Epocha je strukturovaný dvouhodinový vyučovací blok. Každá epocha se vyučuje po dobu dvou až čtyř týdnů. Během roku se tedy epochy několikrát zopakují podle rozložení učiva v ročnících. V epochách se vyučují hlavní předměty- psaní, český jazyk, matematika, dějepis, chemie atd.

Ve školce probíhá výuka v obdobích, které vrcholí slavností. Ty jsou vázány na koloběh roku.

EURYTMIE

je výsostně waldorfská disciplína, na kterou běžně jinde nenatrefíte a její studium je dosti náročné. Jde o **pohybové umění** úzce svázané s řečí, které ve své umělecké formě slouží k vyjádření dramatických či hudebních děl.

Ve škole se používá hlavně **eurytmie pedagogická**. Pracuje s hlasem, s hláskami, rytmem, zvukem, hudbou i pohybem. Slouží k harmonizaci osobnosti – co je ztuhlé, rozpohybovává, co je blátivé, zpevňuje. Napomáhá orientaci v prostoru, k propojování pravé a levé mozkové hemisféry, ke zlepšení obratnosti, procvičení hrubé motoriky, která následně ovlivňuje jemnou motoriku, učí naslouchání. Ti, kteří ji vyzkoušeli, viděli, že je to také jakási fyzická geometrie.

Ne každé škole se poštěstí mít vlastního eurytmického pedagoga a ten často dojíždí z jiné školy jen na nějaké období ve školním roce. V Písku se nám však urodily dokonce tři. V naší školce eurytmií provází děti jedna eurytmistka a ve škole dvě, od třetí třídy dokonce za doprovodu živé klavírní hudby.

Třetí formou je **léčebná eurytmie**, která se používá terapeuticky pod vedením eurytmického terapeuta. V Písku působí dvě eurytmické terapeutky, jejichž služby mohou využít jak děti školy i školky, tak rodiče, učitelé a případně i širší veřejnost.

Jde tedy o něco mezi tancem a harmonizačním cvičením s duchovně morálním podtextem za doprovodu řeči a hudby. Jako bychom se bavili třeba o józe.

Více viz <http://www.eurytmie.cz/>

FORMY

Forma je přesně daný tvar, obrazec, který se kreslí nejčastěji jedním tahem. Může obsahovat rovné i oblé čáry a být různě složitá. Kreslí se různými směry, pravou, levou i oběma rukama, což opět podporuje spolupráci obou mozkových hemisfér. Kreslení formy na papír předchází její zažití si celým tělem v prostoru třídy. Předmět Kreslení forem slouží zejména k nácviku obratnosti, rozvoje prostorové orientace a uvolnění dětské ruky, což je nutné dále k výuce psaní. Ve školce jsou formy procvičovány v rámci grafomotoriky jako příprava na psaní. K tomu zároveň pomáhají i obrazy stimulující fantazii dítěte.

Ve vyšších ročnících jsou formy stále složitější. Rozvíjejí cit pro prostorovou kompozici a orientaci, osovou symetrii, geometrickou představivost, pravolevou orientaci, rozpohybovávají myšlení i estetické cítění.

CHIROFONETIKA

neboli léčebná síla hlásek je další specifická terapeutická metoda. Neslouží pouze k vyvození hlásek a řeči, ale i jako úspěšná léčebná metoda při poruchách chování, nesoustředění, slabosti v učení, nespavosti, úzkostech, nervozitě, odstraňuje noční pomočování, koktavost, zadrhávání v řeči i může pomoci hyperkinetickému dítěti.

Terapeut vyslovuje hlásku a současně provádí odpovídající masážní tah na zádech, pažích nebo na nohách. Tento tah napodobuje proudění vzduchu, který při artikulaci hlásky vzniká v ústech. Tlak, teplo a tvar tahu, který se rytmicky opakuje, probouzí v pacientovi mnohem intenzivnější oživení hlásky, než když jí jen naslouchá. Oba dojmy, přijaté sluchem a kůží, souznějí.

Při chirofonetice přebírá jeden z rodičů část práce. Kladem chirofonetiky je i to, že rodičům poskytuje něco, čím mohou sami dítěti přispět přejít z bezvýchoďné pasivity do výrazně aktivní role a tíživá situace celé rodiny se zlepší.

SEDMILETÍ

Waldorfská pedagogika pracuje s pojmy jednotlivých sedmiletí. Každé sedmiletí má svá specifika jak v duševním, tak ve fyzickém vývoji, která jsou učiteli zohledňována. Jednotlivá období si tím pádem žádají rozvinutí konkrétních oblastí.

V prvním sedmiletí, odpovídajícímu předškolnímu věku, děti zažívají, že svět je dobrý a děti se učí především napodobou. Bezpečný a láskyplný prostor plný podnětů rozvíjí tvořivost a radost ze života. Dítě potřebuje v této době své síly k rozvoji své tělesnosti, a proto není cílem působit na jeho intelekt.

Druhé sedmiletí, jež počítáme od začátku ZŠ zhruba do puberty, dává zažít školním dětem, že svět je krásný. Umožňuje jim probudit vlastní aktivitu a touhu znovuoobjevit všechny přírodní a světové zákonitosti.

Třetí sedmiletí formuje individualitu dospívajících a utváří jejich aktivní postoje k životu. Zároveň zjišťují, že svět je pravdivý. Tato fáze začíná již koncem základní školy a pokračuje především na středním stupni.

**„Životní síla je konečným cílem této školy,
nikoliv obsahy vzdělávání a kvalifikace.“**

NAŠE DĚTI

Jako rodiče jsme si vědomi, že školní znalosti jsou pro život důležité, avšak ne jediné podstatné. Vzdělání může našim dětem napomoci získat dobrou práci s dobrým příjmem, se kterým jde ruku v ruce hmotné zajištění a luxusní požitky. Nicméně lidský vývoj je proměnlivý i život je proměnlivý a přináší rozličné krizové situace (např. ztráta zaměstnání, ekonomická krize, partnerské problémy, nemoc členů rodiny atd.). Ke zvládnutí takových situací nepomůže vzdělání, ale docela jiné a zásadnější životní kompetence (dostatečná sebedůvěra a přiměřené sebevědomí, empatie, ochota učit se novým věcem, morální vlastnosti, flexibilita, schopnost týmové práce, pevná vůle, trpělivost, kritické myšlení, schopnost odlišit důležité od nepodstatného).

Životní dovednosti tedy nejsou v opozici se školními vědomostmi a waldorfská škola se různými způsoby snaží o rozvíjení obou těchto oblastí.

Waldorfská škola byla postavena k podpoře zdravého vývoje všech dětí.

Skladba dětí je zcela srovnatelná s ostatními školami. To, že tento typ pedagogiky působí léčivě na děti s různými poruchami, je pravdou. Jsou u nás tedy děti z rodin vědomě volících waldorfskou pedagogiku i ty, které přijdou na doporučení pedagogicko-psychologické poradny nebo přijdou z různých důvodů z jiné ZŠ v průběhu školní docházky. Je ale důležité, aby rodiče věděli, co je to waldorfská pedagogika a co obnáší a aby s ní byli v souladu. Tím se vyhnou možnému zklamání zapříčiněnému mylnými představami o fungování waldorfské školy.

Jako jakákoliv jiná škola musí i waldorfské školy naplnit Rámcový vzdělávací program (RVP). RVP je závazný dokument MŠMT platný pro všechny základní školy jakéhokoli typu. Naplňování RVP i jiné parametry chodí pravidelně kontrolovat Česká školní inspekce, jejíž zprávy jsou volně dostupné. Každá škola si vytváří svůj Školní vzdělávací program (ŠVP), který je na vyžádání volně k dispozici. Záleží pak pouze na typu školy, jak si dané požadované učivo rozvrhne v ročnících.

PRINCIPY WALDORFSKÉ PEDAGOGIKY

- učení nápodobou, pobyt v rodinné atmosféře, významné trávení času v přírodě za každého počasí (školka)
- děti nejsou vedeny k soutěživosti, ale ke spolupráci a vnímání ostatních jako skupiny, ke které náleží.
- vyvážený rozvoj pohybových schopností
- rozvoj kreativity a fantazie
- rozvoj smyslového vnímání
- vedení k zodpovědnosti za životní prostředí a ohleduplnosti
- vztah k živé a neživé přírodě
- učitelé se chovají dle zásad zdravého životního stylu a tím poskytují přirozený vzor chování pro děti.
- stěžejní zásadou je rozvržení učiva s ohledem na celostní vývoj lidské bytosti, zohlednění individuality každého jednotlivce i aktuální situaci třídy jako celku
- učení v souvislostech prostřednictvím výuky v obdobích a epochách,
- důraz na vlastní prožitek a zkušenost – věci si osahat, tedy tak, jak to známe již ze 17. století od Komenského (ale málokdo to skutečně dělá)
- práce s rytmem – učivo se tím dostává nejen do hlavy, ale i do těla, čímž se více upevňuje
- podpora spolupráce namísto soutěživosti (soutěž baví pouze vítěze), sociální výchova jednotlivce v kontextu třídního společenství
- slovní hodnocení a všestranný rozvoj
- všechny předměty mají rovnocenné postavení a učivo je organizováno tak, aby rovnoměrně rozvíjelo nejen hlavu (myšlení), ale i ruce (vůli) a srdce (cítění).

ROZVRŽENÍ DNE V MŠ

Třídy jsou věkově smíšené, tím se vytváří prostředí podobné rodinnému. Sourozenci jsou umísťováni do stejné třídy. Děti tak mají možnost napodobovat starší kamarády, ale také se učit ohleduplnosti a pomoci mladším.

Základní potřeby jistoty a bezpečí zajišťuje pravidelně se opakující rytmus dne i týdne. Peče se chléb, pohybuje při eurhythmii, maluje akvarelovými barvami, kreslí voskovými bločky, modeluje ze včelího vosku a chodí se do lesa.

ORGANIZACE VÝUKY V ZŠ

Metody práce waldorfských učitelů vycházejí z vývojových zákonitostí jednotlivých sedmiletí a učivo základních předmětů (např. českého jazyka, matematiky, dějepisu, fyziky a dalších podle ročníků) se realizuje v epochách. Český jazyk a matematika jsou navíc pravidelně vyučovány ještě v procvičovacích hodinách každý týden mimo epochu.

Koncentrované učení v epochách umožňuje probrat látku mnohem intenzivněji, ponořit se do tématu, prožívat ho určitou dobu a pochopit tak jeho podstatu, a to i v mezipředmětových souvislostech. Především epochy

Epocha představuje první část dne o délce cca 100 minut a je tvořena **částí rytmickou** (hra na flétnu; rytmizace říkadel, básní, písní; pohyb; motorická cvičení atd.), **hlavní vyučovací** (učební látka) a **vyprávěcí**. Vyprávění příběhů je neopominutelnou součástí vyučování vůbec. Rytmická a vyučovací činnost posiluje u dětí myšlení a vůli a vyprávění se hluboce dotýká jejich citění.

V první třídě se vyprávějí pohádky, aby dětem pomáhaly upevňovat důvěru v život a uvědomit si sílu dobra a zla. Ve druhé třídě jsou to příběhy zvířat z bajek a legendy o světcích. Ve třetí třídě uslyší děti biblický příběh o stvoření světa a člověka. Čtvrtou třídou zazní staré germánské mýty. Pátá třída děti okouzlí příběhy starověkých civilizací s důrazem na antické Řecko a jeho Odysseu, přidají se také staré české pověsti. Starořímské a rytířské příběhy středověku patří do šesté třídy. Daleké obzory před dětmi sedmé třídy otvírá vyprávění na téma zámořských objevů. A osmá a devátá třída povzbuzují jejich přirozenou touhu po smysluplné seberealizaci čtením životopisů významných historických osobností a výjimečných lidí.

EPOCHOVÉ PŘEDMĚTY:

- I. stupeň:** Matematika, Člověk a jeho svět – Prvouka (Řemesla, Od zrna ke chlebu, Stavba domu), Kreslení forem, Český jazyk, Zeměpis (postupné rozšiřování obzorů – lavice, třída, byt, cesta do školy, město, putování od pramene Otavy k jejímu soutoku), Přírodopis (Člověk a zvíře, Nauka o rostlinách, Hmyz – společenství včel a mravenců), Dějepis – Starověké kultury
- II. stupeň:** Český jazyk a literatura, Matematika, Dějepis, Fyzika, Chemie, Biologie, Zeměpis, Dějiny umění

Na druhém stupni je kladen velký důraz na výuku přírodních věd. Pokus, pozorování probíhajících dějů a jejich zevšeobecnění – takto je názorně přibližována většina probíraných jevů. Žáci se postupně snaží co nejpřesněji a nejvýstižněji popsat sledování probíhajících dějů. Sami, případně i s učitelem, vyvozují vysvětlení fyzikálních a chemických zákonitostí. Fyzikální i chemické výpočty jsou obsahem výuky ve vyšších ročnících. Tento princip je používán i v dalších předmětech.

Ostatní předměty jsou vyučovány v 45 minutových vyučovacích hodinách:

- I. stupeň:** Anglický jazyk, Německý jazyk, Hudební výchova, Pracovní vyučování, Výtvarná výchova, Tělesná výchova, Eurytmie, Keramika
- II. stupeň:** Anglický jazyk, Německý jazyk, Hudební výchova, Pracovní vyučování, Řezba, Keramika, Tělesná výchova, Eurytmie, Informatika, Dramatická výchova

PSANÍ A ČTENÍ

Výuka čtení a psaní je rozložena do prvních tří ročníků. Děti se neučí tolik věcí naráz, mají čas na dozrávání jemné motoriky. To v důsledku vede mimo jiné k menším potížím s dysgrafií (specifická porucha psaní).

Počátek psaní je doprovázen v naší škole osobním prožitkem a vztahem. Děti písmena vyvozují z obrazů. To odpovídá vývojovým možnostem dítěte, které až do devíti let mnohem lépe přijímá živé obrazy než abstrakce (již hotové písmo). Každé písmeno mají spojené s malým příběhem a obrazem, takže ho uloží nejen do hlavy, ale i do srdce a rytmickými hrami i do končetin. Tento zdánlivě zdlouhavý avšak podstatný proces vede k uložení kvality hlásek až do nitra kostí. Pro psaní, ve kterém se užívá pohyb končetiny, je vlastně třeba připravit celého člověka. Proto se postupně z velkých kreslených forem přechází k tiskacímu pís-

mu (obvykle psanému voskem nebo křídou), k písmenům malé tiskací abecedy a teprve ve třetí třídě přichází psací písmo. Formy psacího písma pečlivě připravené při výuce forem a postupným zjemňováním motoriky, tak velmi rychle děti zvládnou. Postupně jsou děti schopné z písmen skládat slova a naopak poznávat písmena a slova v textu. Co zapíše, dokáží přečíst a to je první krok při vyučování čtení. Dalším z významných prožitků při výuce čtení a psaní je darování čítanky vlastnoručně psané rodiči a sváteční pocit a těšení se na plnicí pero z rukou třídního učitele.

Čtení je pak v pojetí waldorfské metody znovudobýváním toho, co dítě dříve poznalo celým tělem. A první knihou, kterou si děti samy přečtou, je právě čítanka vytvořená samotnými rodiči.

EPOCHOVÉ SEŠITY

Děti nepoužívají klasické tištěné učebnice. V epochách používají tzv. epochové sešity, do kterých si samy kreslí a zapisují učivo. Tím si vytvoří vlastní učebnici k danému předmětu. K vlastnoručně napsané a namalované „učebnici“ mají děti vztah. Epochové sešity lépe vyhovují dynamickému a mezipředmětovému propojení výuky. K rozšiřování poznatků používají (ve vyšších ročnících) encyklopedie, atlasy, sbírky úloh (v matematice), odborné články a další literaturu.

ŘEMESLA A PRACOVNÍ ČINNOSTI

V průběhu předškolní i devítileté školní docházky se děti setkávají s rozmanitými rukodělnými činnostmi adekvátními jejich věku. Zpracovávají různé druhy přírodních materiálů, které jsou přirozené, příjemné, ekologické, a tedy bezpečné (vlnu, plst, látky, papír, včelí vosk, hlínu, dřevo, měď). Zároveň se ve vyšších ročnících učí zacházet s ostrými nástroji, uvědomit si jejich sílu, získat k nim respekt. Tím cvičí své motorické schopnosti a nejen, že se stávají stále zručnějšími, ale zároveň posilují svou trpělivost a vytrvalost vedoucí ke zdárnému dokončení díla. Vůli dnes mají mnohé děti velmi oslabenou. Při prvním neúspěchu odkládají práci, která jim přijde složitá nebo je jenom nebaví. Ve waldorfské škole jsou vedeny k tomu, že proces tvoření je důležitější než výsledek. Ale když dosáhnou uspokojivého výsledku, motivuje je to k další práci.

UMĚLECKÉ ČINNOSTI

Hudba, divadlo, eurytmie, výtvarné činnosti – nejedná se pouze o samostatné předměty, tyto činnosti jsou součástí i předmětů ostatních. Neslouží jen k rozvíjení estetické stránky, ale podporují i další stránky osobnosti: rozumovou, emocionální a sociální.

Pro obě tyto oblasti zároveň platí, že hbité prsty souvisí s hbitým myšlením. Práce rukama podporuje rozvoj a spolupráci mozkových hemisfér, a tím příznivě ovlivňuje racionální část myšlení.

RYTMUS

Rytmus je jedním ze základních slov ve waldorfské škole. Říká se, že rytmus nahrazuje sílu. Dává všemu dění řád, řád dává jistotu. A v tomto rytmu, řádu, jistotě se potom může odehrávat ona svoboda zmiňovaná v názvu školy. Je to tedy naprostý opak často zmiňované obavy z jakési anarchie a zdívocení dětí.

Hlavní vyučování má svůj pravidelný rytmus – pozdrav a průpověď, hudebně-rytmickou část, výukovou činnost, zápis do sešitů, vyprávění. V průběhu dne se střídají dynamické a klidové činnosti. Toto střídání pomáhá udržet u dětí soustředění a zároveň mají možnost si vydechnout. Stejně jako denní rytmus opakuje se i rytmus týdenní, pouze se promění epochy.

Každý měsíc se odehrává „měsíční slavnost“, kdy si děti ze všech ročníků ukazují, čemu se zrovna věnují. Rytmus roku je dán našimi tradičními svátky – Michaelská slavnost, Martinská slavnost, Advent, svatý Mikuláš, svatá Lucie a Vánoce, Tři králové, Masopust, Velikonoce, Letnice a Jánská slavnost. Některé slavnosti se slaví pouze ve škole nebo ve školce, některé se propojují dohromady (masopust, vynášení Morany), jiné probíhají za účasti a pomoci rodičů nebo i širší veřejnosti. Na všechny se však děti společně chystají, zpívají tematické písničky, kreslí, vyrábějí, zkrátka prožívají celým tělem.

JAZYKY

Výuka cizích jazyků má na waldorfské škole, stejně jako výuka ostatních předmětů, svá specifika. Cizí jazyky se vyučují již od první třídy. Vyučují se dva cizí jazyky, v 1. a 2. třídě po jedné hodině týdně, od 3. třídy je hlavní jazyk tři hodiny a druhý jazyk dvě hodiny týdně.

V naší škole se vyučuje němčina a angličtina, která je hlavním jazykem.

Ve výuce cizího jazyka jde především o to, seznámit děti s „duchem“ jazyka. Podstatné je jazyk slyšet, cítit, vnímat. Vnímat, že je jiný, než náš mateřský jazyk. Jinak zní, má jinou strukturu. Proto se děti v prvních ročnících učí zejména básničky, písničky, říkadla, jazykolamy. Učivo je v počátku hodně vázané na skupinu a na situaci, proto když se doma zeptáte svého prvňáka nebo druháka, jak se řekne německy „jablko“, možná vám to neřekne, což ale neznamená, že to neví. Děti si slovíčka osvojují v kontextu a to, že si zpočátku vybaví pojmy z cizího jazyka pouze v prostředí, ve kterém se ho učí, je přirozené. Děti také spíše než jednotlivá slovíčka zpočátku znají a používají celé vazby. Seznamují se s věcmi, které je obklopují a které souvisejí s jejich každodenním životem. Tematické celky jsou např.: barvy, části těla, prostorová a časová orientace, počítání, vybavení třídy, rodina, domov apod.

Jak už bylo naznačeno, nejde o to, aby děti hned uměly spoustu jednotlivých slovíček bez kontextu. Jde o to, aby jazyk „nasály“ a „ohmataly“ si ho. Proto mnohem důležitější než vysvětlování gramatiky a osvojování slovíček je, aby učitel v hodině jazyk používal co nejvíce (ideálně neustále) a měl správnou výslovnost. Mluvit česky v hodinách cizího jazyka by měl pouze tehdy, když vysvětluje gramatiku nebo řeší-li kázeňský problém.

V prvních třech letech výuka probíhá audiovizuálně. Číst a psát začínají žáci od 4. třídy, neboť je důležité, aby si osvojili čtení a psaní nejprve v mateřském jazyce. S vědomou výukou gramatiky se začíná od 5. třídy. Žáci přijímají gramatickou strukturu jazyka bezděčně již od počátku. Od 5. třídy dochází k jakémusi třídění, objevování systému, pravidel, přičemž se žáci sami snaží objevit gramatická pravidla konkrétních jevů. Pak je společně formulují, zapíší a procvičují.

I jazyková výuka tematicky navazuje na hlavní vyučování, zohledňují se svátky a také roční období, což nereflktují učebnice vydávané v ucelených řadách. To však neznamená, že se učebnice při výuce jazyka nepoužívají. Učitelé mají k dispozici různé výukové materiály, z nichž čerpají a vytvářejí pro žáky pracovní listy. Kromě toho si žáci vytvářejí své vlastní výukové materiály (sešit s probíranými tématy a gramatikou, slovníček, procvičovací sešit).

POČÍTAČE A INFORMATIKA

Ve škole se má dítě nejprve seznámit s principy fungování počítače, zjistit, že má součástky, co je to program, jak se dá vypnout a k čemu se dá použít. Že neumí nic, co do něj člověk předem neuložil. Pak teprve může začít počítač používat jako

nástroj k vykonání práce. V rámci školních osnov je ve waldorfské škole zařazena výuka výpočetní techniky do 8. a 9. třídy. V té době je již dítě schopno mentálně tyto záležitosti pochopit. Již dříve se však děti seznamují s vývojem informačních technologií a přenosu informací vůbec. Učí se vytvořit si zdravý postoj k moderním technologiím, rozlišovat a využívat informační hodnotu informací, se kterými jsou denně konfrontovány a zpracovávat je přiměřeným způsobem. Většinu věcí, které děti na počítači vytvářejí, umí předem vytvořit i vlastníma rukama (jídelní lístek, plakát, zpěvník...). Počítač je jako soustruh nebo auto – prostředek k práci, nikoliv sám smysl práce. Prostředek k získávání informací, také prostředek ke komunikaci, ale obsah komunikace již musíme naplnit sami.

Ve škole také cíleně není dostupná wi-fi. Děti tak o přestávkách komunikují spolu a ne se svými mobilními telefony.

HODNOCENÍ

ve waldorfské škole se hodnotí zásadně slovně. Nemyslí se tím slovní ekvivalent známek – výborně, chvalitebně, atd. Hodnotí se konkrétní znalost, dovednost, pokrok, sociální vztahy. Např. „...*chválím za pravidelné a pečlivě provedené obloučky...., ...škoda, diktát se ti moc nepovedl, ale je vidět, že chyby děláš hlavně z nepozornosti...., ...chválím domácí přípravu...., ...vyjmenovaná slova 4 chyby, zdařilá práce...*“ Slovní hodnocení tedy hodnotí především to, co dítě umí, kdežto známka dává prvotně najevo, že dítě něco neumí. V 8. a 9. třídě dostávají děti ke svému obvyklému vysvědčení ještě to se známkami. Je to z důvodu přechodu na SŠ.

Vysvědčení je pochopitelně spíše slohový útvar, ale rodič má detailní a komplexní přehled o pokrocích a nedostatcích v probíraném učivu a dalších dovednostech. Stejně je přístupováno k chování a fungování dítěte v kolektivu.

Absence známek může svádet k dojmu, že na waldorfské škole nelze „propadnout“. Pro opakování ročníku však platí to samé, co na ostatních základních školách: dítě může opakovat ročník pouze jednou na prvním stupni a jednou na druhém. Pokud učitelé vyhodnotí okolnosti jako nevhodné pro postup žáka do dalšího ročníku, nechají ho ročník opakovat a známky k tomu nepotřebují. Stejně jako na jiných školách dochází k této situaci spíše výjimečně. Opakování ročníku není trest, spíše jiná šance v jiném kolektivu.

ZPŮSOBY ŘEŠENÍ NÁROČNÝCH SITUACÍ

Stejně jako všude jinde, i ve waldorfské škole vznikají krize různého typu. Je mnoho způsobů, jak je řešit. Ale ten základní a nejdůležitější způsob je KOMUNIKACE. Prosíme, komunikujte, komunikujte, komunikujte.

První a nejdůležitější, na koho se obrátit, je třídní učitel našeho dítěte. Pokud nelze situaci vyřešit s ním, je možné se obrátit na zástupce ředitele, případně na ředitele.

Ve škole existuje také Pedagogický kruh, což je pracovní skupina, zabývající se primárně zásadními pedagogickými otázkami.

Nejpozději na druhém stupni se děti nějakým způsobem v rámci preventivních programů setkají s někým, kdo je součástí **ŠKOLNÍHO PORADENSKÉHO PRACOVÍŠTĚ**.

Ve škole, stejně jako na ostatních ZŠ, funguje školní poradenské pracoviště (ŠPP). Jeho tým v současné době tvoří: dva speciální pedagogové (z nichž jeden je zároveň koordinátor inkluze), sociální pedagog, školní metodik prevence, výchovný poradce. Tito lidé jsou tu nejenom pro práci s dětmi, ale v případě potřeby i pro práci s rodiči.

HLAVNÍCH CÍLE ŠPP JSOU NÁSLEDUJÍCÍ:

- Vytvoření široké základny primární prevence školní neúspěšnosti a sociálně nežádoucích jevů.
- Poskytování průběžné a dlouhodobé péče neprospívajícím žákům a vytvoření předpokladů pro zvyšování úrovně jejich znalostí a dovedností.
- Včasná intervence při aktuálních problémech žáků a třídních kolektivů.
- Sledování účinnosti preventivních programů aplikovaných školou a jejich vyhodnocování.
- Poskytování metodické podpory učitelům.
- Zlepšování spolupráce a komunikace mezi školou a rodiči.

A teď trochu lidsky, co se za jednotlivými profesemi skrývá:

Speciální pedagog – věnuje se hlavně dětem se speciálními vzdělávacími potřebami (pokud má dítě nějaké tělesné omezení, diagnózu, vyšetření v pedagogicko-psychologické poradně, nebo je naopak extrémně nadané apod.).

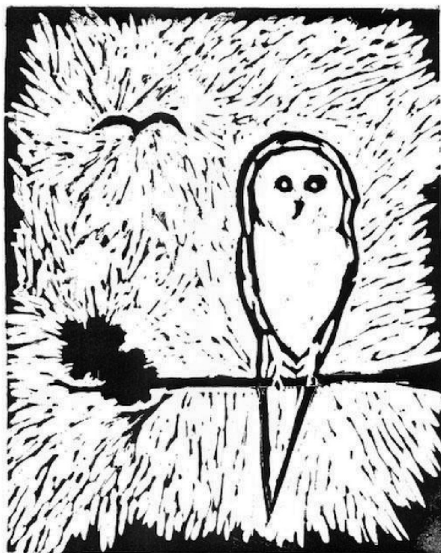
Výchovný poradce – spolupracuje se všemi ostatními členy ŠPP, se třídními učiteli, pomáhá s výběrem následného studia po ZŠ.

Metodik prevence – věnuje se všemu, co zavání průšvihem s návykovými látkami, jinými závislostmi, šikanou a dalšími sociopatologickými jevy.

Sociální pedagog – věnuje se vztahům mezi dětmi, mezi kolektivy, pracuje s dětmi i rodiči skupinově i individuálně. Podporuje děti ze sociálně slabších rodin. Může pomoci s naladěním mezi rodiči, učiteli a dětmi.

Jako podporující terapie dostupná přímo ve škole jsou využitelné léčebná eurytmie nebo chirofonetika (viz slovníček). Lze tak pracovat jak na zdravotních, tak na vývojových a výchovných potížích.

Může se stát, že si nevíte rady, nebo se cítíte málo slyšení. Obraťte se klidně i na W sdružení. Můžeme propojit více lidí se stejným problémem, můžeme pomoci v komunikaci se školou, zafungovat jako prostředníci, vynášíme na světlo bolavá témata. Můžeme pomoci se svým sociálním fondem řešit i některé situace související s nedostatkem peněz.

DUCHOVNÍ STRÁNKA

Waldorfstí učitelé usilují o výchovu svobodných lidí, nevštěpují jim tedy určitý světový názor. Jde jim o rozvinutí vloh dětí do té míry, aby byly v dospělosti schopné vlastní orientace a vlastního úsudku. K tomu ještě mimo obvyklých pedagogických, psychologických, sociologických znalostí používají znalosti o celistvé bytosti člověka vycházející z antroposofie.

Tak, jako evropská kultura stojí na třech pilířích - na křesťanství, judaismu a antice, tak z nich vychází i waldorfská pedagogika. Ačkoliv učitelé s určitými duchovními principy pracují, dětem nejsou vštěpovány žádné konkrétní náboženské představy a ve výuce se používají motivy běžně známé z naší kulturní tradice. Ve třídě ostatně nevisí ani portrét prezidenta ani kříž.

NAŠI RODIČE

Vztahy mezi rodiči a školou (učiteli) jsou mnohem osobnější. Ověřili jsme si, že otevřené vztahy mezi rodiči a učiteli, umění komunikace a snaha o vzájemné pochopení je to, co bychom měli pěstovat a mít stále na paměti. I to je jeden z důvodů, proč jsou třídní schůzky častější. Jako v každém společenství se občas nějaká potíž objeví, není jich však mnoho. Nejenom z těchto důvodů vznikla např. i pravidelná poloformální setkání učitelů a rodičů.

Práce

Ve waldorfské škole se pořádá spousta akcí, které sice nejsou většinou v době výuky, přesto s ní úzce souvisí. Slavnosti, jarmarky apod. souvisí s rytmem roku (viz heslo rytmus). Některé z těchto aktivit, které se odehrávají během vyučování, jsou pouze v režii školy, jiné, které jsou pro širší i mimoškolní veřejnost vyžadují spolupráci nás rodičů. Každý přispívá podle svých možností a schopností. Bereme to tak, že vynakládáme energii pro naše děti, máme příležitost k neformálnímu setkání a poznání jak ostatních rodičů, tak učitelů. Leckdo si přitom vyzkouší a naučí se něco nového. Také jsme si vědomi toho, že waldorfský učitel má naloženo ještě více, než ostatní učitelé. Tím, že si rodiče rozprostřou ostatní nutnou práci mezi sebe, nechávají učiteli klid na odbornou pedagogickou práci s našimi dětmi. Tímto vzniká živé společenství, což považujeme za pravé bohatství waldorfské školy. V každé třídě jsou pochopitelně zastoupeni rodiče aktivnější i pasivnější, ti zcela noví s těmi zkušenějšími apod. Umíme si navzájem pomoci či poradit, někteří pomohou ve škole, jiní vytvoří něco v klidu svého domova, jiní mohou pomoci finančně, jiní dají k dispozici své profesní dovednosti - a ono to nakonec vždycky klapne.

Organizace akcí

Každá třída má na starosti organizaci jedné velké akce v běhu roku. 1. třída organizuje Velikonoční jarmark, 2. třída Adventní jarmark, 3. třída Masopust. Ve 4. třídě děti vynášejí Moranu, na což rodiče nemusejí vynakládat žádné úsilí, 5. třída pomáhá s Martinskou slavností a Olympiádou. 6. třída pořádá v souvislosti s epochou dějepisu středověké slavnosti v Kestřanech, 7. třída rodiče šetří, 8. třída nacvičuje velké činoherní představení a má na starost projekt Duhového divadla a 9. třída dokončuje všechny své záležitosti a také pomáhá s Duhovým divadlem.

V MŠ se rodiče spolupodílejí na organizaci Michaelské, Martinské, Vánoční, Jarní a Jánské slavnosti a na Loučení s předškoláky. Některé akce jsou společné pro školu i školku, jako například Masopust, vynášení Morany či jarmarky.

Každý někdy začínal

Určitá nejistota některých rodičů, zda ve všech těch novinkách mezi těmi ostřílenými obstojí, není vůbec nutná. Ona „ostřílenost“ nepřišla z čista jasna, byli jsme na tom podobně, jen třeba o 5 či 10 let dříve. Je výsledkem především ochoty ke sdílení, budování vztahů a sbírání zkušeností. Pokud má někdo více než dvě děti, logicky stráví v blízkosti školy poměrně dost času - potyká si s některými učiteli, na každé slavnosti se podílí několikrát, vymýšlí zlepšováky apod. Věřte, že právě tito rodiče jsou ti, kteří vám rádi podají pomocnou ruku, budete-li ji potřebovat.

Třídní schůzky

probíhají pravidelně podle potřeb třídy zhruba po pěti týdnech. Neslouží k tomu, aby se detailně rozebíral prospěch jednotlivých žáků (na to jsou individuální konzultace), ale aby rodiče věděli, co mají děti v uplynulém období za sebou, co je čeká, jaká je atmosféra ve třídě, co je potřeba zorganizovat. Slouží k podpoře a interakci mezi rodiči i učitelem, k výměně zkušeností. Učitel také přibližuje teoretické zákulisi práce ve třídě- drobný vhled do waldorfské pedagogiky. Některé věci si tak mohou rodiče vyzkoušet na vlastní kůži, ruce, nohy...

Vzdělávání rodičů

Pokud mají rodiče zájem, mají poměrně bohatou škálu možností získat hlubší vhled nejenom do waldorfské pedagogiky, ale i do témat souvisejících s vývojem dítěte či antroposofického pohledu na svět. Škola pořádá dny otevřených dveří s možností účasti ve výuce, různé přednášky či semináře s rozličným zaměřením. Např. připravenost předškoláka, co nás ve waldorfské škole čeká, informační technologie ano či ne a jak, puberta, význam pohádek, jak se ve WŠ učí jazyky nebo různá filosofická témata. V písecké městské knihovně je též mnoho literatury o waldorfské pedagogice, antroposofii i přednášek R. Steinera. Stejně tak ve škole a školce.

W SDRUŽENÍ

W sdružení Písek z.s. je sdružení rodičů a přátel Základní školy Svobodné a mateřské školy v Písku. Vzniklo v roce 1998 z přirozené potřeby všestranně podporovat chod školy a dát této podpoře formální rámec. Mezi hlavní aktivity Sdružení patří zejména hospodaření s finančními příspěvky rodičů a správa třídních fondů, získávání a spravování materiálních a finančních prostředků (granty, nadace), pořádání volnočasových aktivit pro žáky, rodiče i veřejnost, nákup materiálu pro školu, pořádání nebo spolupřádání školních slavností, jarmarků a veliké celorepublikové divadelní přehlídky waldorfských škol Duhové divadlo, pořádání letního tábora. Společně se školou například také organizujeme dobrovolné zahradni brigády a pomáháme s proměnou školní zahrady v inspirativní zelenou oázu plnou života a různých společenstev rostlinných, zvířecích, hmyzích i lidských. Kromě toho W sdružení zastřešuje činnost ochotnických souborů Culiček a Copánek, včelařského kroužku i jiných a pěveckého sboru Margot.

Sdružení má kolem 80 členů. Výkonným orgánem je Rada sdružení volená vždy na dva roky. Schůze Rady můžou navštívit i ostatní rodiče dětí – konají se cca 1x měsíčně. Jako hosté chodí někdy i zástupci školy, se kterými koordinujeme některé akce či konzultujeme aktuální otázky. O činnosti Sdružení a o připravovaných akcích jsou rodiče pravidelně informováni elektronickým měsíčníkem W Zpravodaj. Ve spolupráci se školou také vydáváme tištěný občasník Listy, který dává nahlédnout do proběhlých událostí, do výuky všech ročníků, do waldorfské pedagogiky i do dění ve škole jak pohledem učitelů, tak pohledem dětí nebo rodičů.

Více o Sdružení najdete na webových stránkách školy, stejně jako přihlášku ke členství do W sdružení a jiné dokumenty.

SOCIÁLNÍ FOND

W sdružení také ustanovilo Sociální fond, kde soustřeďuje finanční prostředky především od dárců či z dobročinných aukcí. Fond je určen pro pomoc s výdaji souvisejícími se školním vzděláváním pro rodiny, které by jinak nemohly svým dětem dopřát některé aktivity. Takto lze požádat o příspěvek např. na školní obědy, na exkurze, školní praktika, školu v přírodě, nebo výtvarný materiál pro přípravu na talentové zkoušky. V případě potřeby se lze s žádostí obrátit přímo na W sdružení či na třídního učitele či kohokoliv ve škole, v koho máte důvěru.

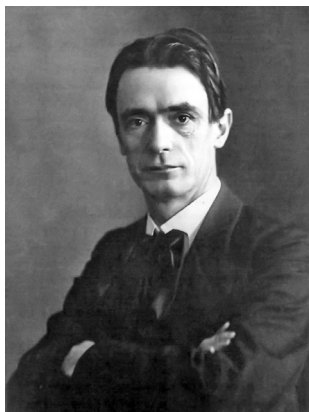
ANTHROPOSOFICKÉ OKÉNKO

Z řečtiny: anthrósos = člověk a sofia = moudrost. Tento výraz označuje duchovní vědu vytvořenou Rudolfem Steinerem na základě jeho náhledů do duchovního světa. Míjí se tím duchovní věda ve všech jejích projevech, položená na vědecko-filosofických základech. Byla pro něj výsledkem celoživotního vývojového procesu a neúnavného bádání, po kterém teprve formuloval definici, která zahrnuje všechno dosažené. Tuto definici lze chápat jako jakýsi jeho odkaz: „Anthroposofie je cesta poznání, která by chtěla vést ducha v člověku k duchu v kosmu“.

Ve srovnání s antropologií, která je čistě fyzickou naukou o člověku, znamená anthroposofie vědění o člověku, které je prozářeno duchem. Pochopil a zprostředkoval vnímání člověka jako trojčlenné bytosti s tělem, duší a duchem. To je jeden z jeho velkých příspěvků k tomu, aby člověk nově porozuměl sám sobě.

Dnes je antroposofická filozofie prakticky využívána ve waldorfských školách, při alternativním způsobu hospodaření (biodynamickém zemědělství), v antroposofické medicíně (kombinace alternativní, homeopatické a bylinné medicíny), architektuře a v etickém bankovníctví (sociální alternativa bankovních půjček a investic).

Steiner sám charakterizuje antroposofii těmito slovy: „Jako antroposofii označuji vědecký výzkum duchovního světa, který prohlédá jednostrannosti pouhého poznávání přírody i jednostrannosti obvyklé mystiky a který, než se pokusí proniknout do nadmyslového světa, nejprve v poznávající duši rozvíjí síly, které běžné vědomí ani běžná věda nepoužívá, a které umožňují do něho proniknout.“

Rudolf Steiner

*27. 2. 1861–†30. 3. 1925, byl rakouský filozof, zakladatel anthroposofie.

Steiner nejprve studoval na Vysoké škole technické ve Vídni. Hlavními obory byly matematika, přírodopis, chemie, fyzika. Potřeba ujasnit si vztah mezi nitrem a vnějškem, duchem a přírodou ho stále více přiváděla k filosofii, jejíž přednášky navštěvoval na vídeňské universitě.

Na základě hlubokých vědomostí z mnoha různých oborů ve spojení s filosofií a vlastní-

mi duchovními zkušenostmi vytvořil Steiner duchovní vědu, nazvanou později anthroposofie. Její představení světu a její šíření vyžadovalo rozsáhlou přednáškovou činnost. Steiner přednášel pro veřejnost i pro příslušníky hnutí, které kolem něho vznikalo ve všech velkých městech Německa a stále častěji i v zahraničí: ve Francii, Švýcarsku Holandsku, Skandinávii, Rakousku, Anglii atd. Na základě přibývajících zkušeností dával Steiner také stále více impulzů pro praktické využívání svých duchovědných poznatků. Později založil Antroposofickou společnost, která má své mezinárodní sídlo tzv. Goetheanum v Dornachu ve Švýcarsku.

Zdroj a další informace: <http://www.anthroposof.cz>

DOPORUČENÁ LITERATURA

Carlgren, Frans; Klingborg, Arne: Výchova ke svobodě. Baltazar 1991.

Hradil, Radomil: Výchova a zdraví našich dětí – esenciální kniha pro rodiče

Kranich, E.-M.: Waldorfské školy. Opherus 2000.

Pol, Milan: Waldorfské školy: izolovaná alternativa nebo zajímavý podnět pro jiné školy? Masarykova Univerzita Brno 1996.

Selg, Peter: Duchovní jádro waldorfské školy. AWŠ CR 2011.

Steiner, Rudolf: Všeobecná nauka o člověku jako základ pedagogiky. Opherus 2003.

Steiner, Rudolf: Praktický výcvik myšlení. Baltazar 1993.

Zuzák, Tomáš: Hledání vztahu jako základ pedagogiky. Fabula 2004.

Kolektiv autorů Pedagogické sekce při Goetheanu: Utváření výuky v první až osmé třídě

Lievegoed, B. C. J. Vývojové fáze dítěte. Praha: Baltazar, 1992

Rýdl, K. Reformní praxe v současných školských systémech. Praha, 1990

Steiner, R. Výchova dítěte a metodika vyučování. Praha: Baltazar, 1993

Steiner, R. Waldorfská pedagogika, metodika a didaktika. Semily: Opherus, 2003

Wirz, D. *Výchova začíná vztahem*

Koepke, H. *Tři stupně ve vývoji školního dítěte (praktické podněty pro rodiče a pedagogy)*

Sleigh, J. *Rodičovský průvodce dospíváním*

Keller, Godi *Škola srdcem, 2018*

časopis čtvrtletník: Člověk a výchova

V Městské knihovně Písek se nachází mnohá literatura s waldorfskou a antroposofickou tematikou, a také předplatné časopisu Člověk a výchova.

Ve škole a školce je dostupná literatura k zapůjčení.

WEBOVÉ ODKAZY:

<https://zssvobodna.cz/> – stránky waldorfské školy v Písku

<https://www.mesto-pisek.cz/> – zřizovatel Město Písek

<http://www.eurythmie.cz/> – spolek Eurythmea z.s. sdružuje profesionální eurythmisty a zajišťuje vzdělávání

<http://www.anthroposof.cz/> – Antroposofická společnost v ČR

<http://www.iwaldorf.cz/> – Asociace waldorfských škol v ČR

<https://svobodnaskola.rajce.idnes.cz/> – fotografie z akcí ZŠ Svobodná

<http://alternativniskoly.cz/>

<https://www.awms.cz/> – Asociace waldorfských mateřských škol v ČR

<https://www.akademietabor.cz/cs/> – waldorfské vzdělávání dospělých

<https://waldorfsky-seminar-praha.webnode.cz/> – waldorfské vzdělávání dospělých

<http://www.awaldorf.cz/> – waldorfské vzdělávání dospělých

<https://www.goetheanum.org/en>

Člověk a výchova

Časopis pro waldorfskou pedagogiku

4/2020

Téma:
Všechno je škola

ČLOVĚK A VÝCHOVA

Časopis pro waldorfskou
pedagogiku.

Asociace waldorfských škol, Praha

PŘÍRUČKA PRO WALDORFSKÉ NOVÁČKY

AUTOŘI

Karolína Kubíková, Kateřina Čápková, Kristýna Potřebová, Veronika Kropáčková,
Dagmar Hovorková, Robert Žák, Martina Lustová

FOTOGRAFIE

Richard Slaba (titulní strana), www.geistleben.de (fotografie Rudolfa Steinera)

VYDALO

W sdružení Písek z.s., 2014

Aktualizované vydání 2021, jako interní publikaci. Náklad 100 ks.

Dr.M. Horákové 1720, 397 01 Písek, IČ: 68537964

wsdruzenipisek@zssvobodna.cz